

Research Paper

Extracting Patterns and Components of Institutional Culture Using Quranic Verses: A Grounded Theory Approach*

 10.22034/CDRJ.2025.518329.1045**Seiede Narjes Emrani***PhD student in Cultural Policy, Imam Hussein University, Tehran, Iran (Correspondence Author)*

s.n.emrani@ihu.ac.ir

 0000-0002-0294-4043**Mehdi Nazemi Ardakani***Associate Professor, Faculty Member of Public Administration, Imam Hussein (AS) University, Tehran, Iran*

m.nazemiardakani@gmail.com

 0009-0000-2925-2584

ABSTRACT

The present study investigates the pattern of institutional culture based on the verses of the Holy Quran, aiming to extract the components and model of institutional culture using the grounded theory approach. To this end, through the analysis of Quranic verses and the application of qualitative techniques, key categories such as commitment, authority, human dignity, belief in God, and knowledge-based orientation have been identified and extracted. These components are proposed as fundamental requirements of institutional culture in Islamic societies, with their role in enhancing social and organizational interactions being specifically examined. The research method, centered on grounded theory, enables the structured and systematic development of these categories. The findings indicate that the proposed model can serve as an effective framework for advancing institutional culture, particularly in managerial and social domains. These insights can assist policymakers and organizational leaders in adopting approaches rooted in Quranic concepts to strengthen institutional culture, thereby improving efficiency and fostering greater cohesion within society.

Received: 21/04/2025
Accepted: 28/09/2025

Keywords:

Culture, Institution, Quranic Verses, Grounded Theory, Organization.

*. The contents of the Journal reflect the thoughts and views of the authors, and the Journal is not responsible for this.

استخراج الگو و مؤلفه‌های فرهنگ نهادی با استفاده از آیات قرآن:

رویکردی مبتنی بر داده‌بنیاد*

10.22034/CDRJ.2025.518329.1045

سیده نرجس عمرانی

دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

s.n.emrani@ihu.ac.ir

0000-0002-0294-4043

مهدی ناظمی اردکانی

دانشیار، دکترای مدیریت دولتی، دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)، تهران، ایران

m.nazemiardakani@gmail.com

0009-0000-2925-2584

چکیده

تحقیق حاضر به بررسی الگوی فرهنگ نهادی با استناد به آیات قرآن کریم پرداخته است و هدف آن استخراج مؤلفه‌ها و الگوی فرهنگ نهادی بر اساس روش داده‌بنیاد است. در این راستا با تحلیل آیات قرآن و به‌کارگیری تکنیک‌های کیفی، مقوله‌های کلیدی از جمله تعهد، اقتدار، کرامت انسانی، خداپاوری و دانش بنیانی شناسایی و استخراج شده‌اند. این مؤلفه‌ها به‌عنوان الزامات اساسی فرهنگ نهادی در جوامع اسلامی مطرح می‌شوند و نقش آنها در تقویت تعاملات اجتماعی و سازمانی به طور خاص مورد بررسی قرار می‌گیرد. روش تحقیق با تمرکز بر نظریه داده‌بنیاد اجازه می‌دهد این مقوله‌ها به گونه‌ای ساختاریافته و نظام‌مند ایمن‌سازی شوند. نتایج نشان می‌دهد الگوی ارائه‌شده می‌تواند همچون دستاورد مؤثری در توسعه فرهنگ نهادی به‌ویژه در حوزه‌های مدیریتی و اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد. این یافته‌ها می‌توانند به سیاست‌گذاران و مدیران سازمان‌ها کمک کنند تا با اتخاذ رویکردهای مبتنی بر مفاهیم قرآنی، فرهنگ نهادی را به گونه‌ای تقویت کنند که به بهبود کارایی و انسجام بیشتر جامعه بیانجامد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۶

واژگان کلیدی:

فرهنگ، نهاد، آیات قرآن، داده‌بنیاد، سازمان.

* مطالب مندرج در فصلنامه مبین اندیشه‌ها و دیدگاه‌های نویسندگان است و از این بابت مسئولیتی متوجه فصلنامه نیست.

مقدمه

در عموم جوامع اصلی‌ترین واحد اجتماعی که سامان‌دهی رفتارهای جمعی در آن شکل می‌گیرد سازمان است. سلسله‌مراتب بالا به پایین و مدیران در سازمان‌ها هستند که با سیستم تشویق و تنبیه، رفتارهای مود انتظار خود را در کارکنان سازمان شکل می‌دهند. افراد در سازمان‌ها تا زمانی که سیستم اجبار و تشویق در جریان باشد به رفتار مورد انتظار می‌پردازند و در غیر این صورت، رفتار مطلوب خود را شکل می‌دهند.

نقطه‌مقابل این جریان گروه‌هایی هستند که وابستگی به جریان قدرت نداشته و در آن مکانیزم تشویق و تنبیه حاکم نیست؛ بلکه رهبران با سازوکار الگویی و وابستگی به جریان معنوی و الهی با نفوذ در قلوب موجب می‌شوند افراد، داوطلبانه رفتار مطلوب را بروز دهند. یعنی نوعی درونی‌سازی ارزشی و هم‌هدفی موجب رفتار صحیح افراد در گروه می‌شود و هیچ اجباری وجود ندارد؛ مکانیزمی که عزت، شرافت و به فعلیت رساندن استعدادها درونی افراد و رشد و تعالی معنوی و مادی آنها را نوید می‌دهد. این مدل اصلی‌ترین ویژگی نهادهاست. نهادسازی پارادایم نجات‌بخش‌رهایی از مدیریت با مفاهیم روبنایی و مفروضات غیرواقعی است (عسکریان، ۱۳۸۸: ۱۱۴).

نظام‌های شکل‌گرفته پیش از انقلاب اسلامی و بر مبنای دیوان‌سالاری، پس از استقرار جمهوری اسلامی ایران، همچنان پابرجا باقی ماندند. نظام مدیریت مبتنی بر قوانین بوروکراتیک و وجود سلسله‌مراتب قدرت انسان‌ها را در مجموعه سازمانی به مثابه ماشین تربیت می‌کرد؛ ماشین‌هایی که اراده و اختیار و عواطف و ارزش‌های انسانی را فراموش کرده بودند. ساختاری که به گفته ماکس وبر هرچند کارایی را افزایش می‌دهد، اما آدمی را در قفسی آهنین گرفتار می‌سازد. همچنین کنترل افراطی را بر کارکنان اعمال می‌کند و بوروکراسی به جای ابزار خود به هدف تبدیل می‌شود (Merton, 1940: 560).

با افزایش حضور مدرنیته در جهان و به‌کارگیری نظریات علم مدرن، این نظریه‌ها هم‌زمان

اصول فلسفی خود را نیز در جامعه میزبان گسترش دادند. موضوع قابل توجه اینکه، این نظریه‌ها در جوامع اسلامی، به محیطی گام گذاشتند که به نیازهای معرفتی میراث بومی پاسخ نمی‌دادند؛ از سوی دیگر، این معرفت‌های پوشیده و پنهان به یک خلأ فرهنگی راه نیافتند، بلکه در فرهنگ اسلامی با معرفت‌های بدیل و مخالف مواجه شدند. اصول منطقی نظریه‌های علمی مدرن به تدریج در جهان اسلام از حاشیه به متن وارد شده و از این‌رو شاهد چالش‌هایی در جهان اسلام هستیم که ممکن است به استحاله فرهنگی و تاریخی و تغییرات هویتی منجر شود. البته در جهان اسلامی، راهبرد مواجهه خلاق با علوم مدرن و چالش‌های فرهنگی نه با چشم‌پوشی از این علوم و نه با پذیرش منفعلانه و مقلدانه آنها، بلکه با مواجهه عمیق نظری و شناخت عقبه‌های معرفتی و شبکه‌های مفهومی و با آگاهی از بنیادهای فلسفی و متافیزیکی آنها حاصل می‌شود (Halilović, 2024: 486). با توجه به جامعیت اسلام و اینکه برنامه عمل سعادت انسان‌ها را در همه شئون به طور کامل و جامع نشان داده است، می‌توان در همه سطوح به مفاهیم دینی برگرفته از قرآن و اهل بیت مراجعه و مسیر درست زندگی را در پیش گرفت. قرآن در آیات بسیاری نه تنها روش زندگی فردی بلکه نحوه سلوک زندگی اجتماعی را نیز نشان داده و ارتباطات انسانی و مواجهه جمعی را برای نیل به تعالی مادی و معنوی به روشنی بیان داشته است.

پس الگوی نهادسازی در مقابل سازمان به‌عنوان نمونه کامل مدیریت اسلامی و جهادی در جهت نیل به اهداف متعالی نظام اسلامی و رسیدن به امت جهانی اسلام به شدت پیشنهاد می‌شود. قرآن کریم به‌عنوان منبع اصلی هدایت در دین اسلام سرشار از آموزه‌هایی است که می‌تواند به درک عمیق‌تری از فرهنگ نهادی به‌عنوان مقدمه ایجاد امت اسلامی کمک کند.

در پژوهش‌های پیشین به مفهوم فرهنگ جهادی و مدیریت جهادی پرداخته شده است (محمدیان و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۸؛ جاجرمی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۳؛ فرهنگی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۷). در این پژوهش‌ها به ارائه الگوهای مردمی‌سازی با استفاده از فرهنگ جهاد و

شهادت پرداخته شده است. در پایان‌نامه دکتری محمدیان، الگوی فرهنگ نهادی با استفاده از مفاهیم دینی، استخراج شده است (محمدیان، ۱۳۹۵)، اما تاکنون پژوهشی که به طور تحلیلی الگویی از نهاد و فرهنگ نهادی را با استفاده از آیات قرآن و تفاسیر شیعی استخراج کرده باشد انجام نشده است.

هدف از طراحی و اجرای پژوهش حاضر، شناسایی الگوی نظام‌مند فرهنگ نهادی با رویکرد اسلامی و بر اساس آیات قرآن به‌عنوان مقدمه‌ای در مسیر ساختن امت اسلامی است. پژوهش‌های انجام‌شده گویای این است که اهمیت دادن به منافع فردی، نظام قدرت، نپذیرفتن نظر مخالف، کمبود صداقت و گذشت، ضعف در شایسته‌سالاری، سطوح پایین آینده‌نگری و تمایل به گریز از مسئولیت، برخی از ویژگی‌های نامناسب نظام و ساختارهای سازمانی است (محمدیان و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۹). درحالی‌که فرهنگ نهادی برگرفته از ارزش‌های انسانی و اسلامی در آیات قرآن می‌تواند ویژگی‌هایی مانند توسل و تعبد، مردمی بودن، شایسته‌سالاری، کرامت انسانی، تاب‌آوری، ایثار و تعهد و خلاقیت را به نظام اداری کشور وارد کند.

آنچه در این سطور به آن پرداخته خواهد شد پاسخ به این پرسش اصلی است که الگوی فرهنگ نهادی با استفاده از آیات قرآن چیست؟

همچنین پرسش‌های فرعی تحقیق حاضر عبارت‌اند از:

زمینه اصلی ایجاد فرهنگ نهادی بر اساس آیات کدام است؟

پیشایندهای ایجاد فرهنگ نهادی بر اساس آیات قرآن کدام است؟

پسایندهای ایجاد فرهنگ نهادی بر اساس آیات قرآن کدام‌اند؟

شرایط ایجاد فرهنگ نهادی بر اساس آیات قرآن کدام‌اند؟

مقتضیات ایجاد فرهنگ نهادی بر اساس آیات قرآن کدام‌اند؟

۱. چهارچوب نظری تحقیق

هر مفهومی با بهره‌گیری از معنی واژگان آغاز می‌شود و بدین ترتیب بخش آغازین به

واژه‌شناسی، مفاهیم و تعاریف اختصاص دارد، سپس ویژگی‌ها، ماهیت و کاربرد و سایر عوامل مشخص می‌شود؛ بنابراین، تعریف مطلوب از هر مفهومی آن است که جنبه‌های متعدد و متعلق را به طور دقیق و خالی از ابهام، آشکار سازد و عقیده و باور واضح را به مخاطبان منتقل کند (فرهی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۳).

۱-۱. مفهوم فرهنگ

فرهنگ پدیده‌ای پویاست که در طول زمان انسان‌ها را احاطه کرده و در ارتباط مستقیم با کنش‌ها و نحوه عملکرد اوست و همچنان که بر رفتارهای سایرین اثر می‌گذارد، از رفتارهای ایشان نیز اثر می‌پذیرد (شاین، ۱۳۸۳: ۴۶). تلاش‌های بسیاری برای تعریف و توصیف مفهوم فرهنگ انجام شده است. تاکنون بیش از صدوچهل تعریف برای فرهنگ ارائه شده است. فرهنگ از جنبه مادی همچون کل سیستم ایده‌ها، اقدامات و نتایج کار انسان در زندگی اجتماعی تعریف می‌شود که از طریق یادگیری درونی می‌شود. از جنبه غیرمادی نیز مجموعه زبان، دین، باورها و سنت‌ها را شامل می‌شود. فرهنگ منعکس‌کننده آرمان‌ها و عقاید یک جامعه است و با شکل دادن به ارزش‌ها، هنجارها و شیوه‌هایی که رفتار انسان و کسب دانش را در زمینه‌های مختلف هدایت می‌کند، بر روند زندگی آنها تأثیر می‌گذارد. در واقع، نوعی الگوهای رفتاری است که به صورت عادت درآمده‌اند.

۱-۲. مفهوم نهاد

واژه نهاد به فتح اول به معنی تأسیس کردن، وضع کردن، سازمان، مؤسسه، انجمن و نهاد، و به کسر اول به معنای درون و سرشت به کار رفته است.

در این مقاله مراد از نهاد موجودیت عینی بیرونی و ذهنیت درونی است. به لحاظ قدمت جامعه‌شناسی، نهاد به حوزه‌های روان‌شناسی، اقتصاد، حقوق و مدیریت وارد شده است. فلسفه وجودی نهادهای اجتماعی این است که نیازهای اساسی و همیشگی افراد هر جامعه را پاسخ می‌دهند. نهاد بنیادی اجتماعی است که در پاسخ به نیازی حیاتی ایجاد می‌شود و دارای روابط

سازمان‌یافته، مستحکم، پویا، بادوام و پایدار است (Scott, 2008: 64).

نهادها رفتار انسان‌ها را بر اساس الگوهای پذیرفته‌شده و نسبتاً پایدار تعیین می‌کنند، به فعالیت‌های افراد جامعه نظم می‌بخشند، راه‌حلی برای مشکلات کنش جمعی ارائه می‌دهند و از طریق ایجاد ساختاری نسبتاً ثابت برای تعامل انسان‌ها، عدم اطمینان را در زندگی آنان کاهش می‌دهند.

از نظر سلزنیک، نهاد محصول طبیعی نیازها و فشارهای اجتماعی است (Selznick, 1996: 272)، اما در نهاد نوعی تعهد اخلاقی به‌جای هدف مشترک، عامل تلاش گروهی برای ارائه خدمات اساسی به مردم است (ایروانی، ۱۳۹۱: ۲۶۱). نهادها رفتار افراد را با همدیگر تنظیم و تعیین می‌کنند که چه روابطی باید بین افراد وجود داشته باشد (Parsons, 1937: 91).

نهاد ساختار انطباق‌پذیری با بُعد ارزشی قوی اما قانون‌پذیر است و می‌تواند خودش را با شرایط گوناگون انطباق دهد (خامنه‌ای، ۱۳۸۹: ۱۱۷).

۳-۱. فرهنگ نهادی

فرهنگ نهادی مجموعه درهم‌تنیده‌ای از مفروض‌های اساسی، استنباط مشترک و خرد جمعی نهادی، تکامل‌یافته، انعطاف‌پذیر و رسالت‌محور است که در بستر تجارب و یافته‌های پیشین شکل گرفته و در راستای پاسخ‌گویی به نیازهای اساسی محیط در عمیق‌ترین لایه‌های ذهنی قاطبه اعضای نهاد رسوخ کرده و همچون منبعی الهام‌بخش و نیروزا در شکل‌دهی رفتار نهادی، ایفای نقش می‌کند (محمدیان، ۱۳۹۵: ۵۶).

۴-۱. ویژگی‌های فرهنگ نهادی

■ هر فردی از نهاد به دنبال موفقیت دیگران است و موفقیت دیگران را موفقیت خود می‌داند. به دلیل اینکه هم‌هدف هستند و مانند فردی واحد عمل می‌کنند، رسیدن به هدف مشترک موفقیت همه اعضا را در پی خواهد داشت.

■ در نهاد خودخواهی وجود ندارد.

■ در بین افراد گروه، فردی که آگاهی، دانش و علم بیشتری دارد و تلاش بیشتری برای

- رسیدن به هدف مشترک گروه انجام می‌دهد، رهبر گروه است.
- نهاد سازمانی ارگانیک با تکیه بر سازگاری مهندسی و مدیریت آن با فرهنگ و ارزش‌های جامعه است.
 - ذات نهاد، نشانگر تمایل جدی و عزم در ایجاد تغییر است.
 - نهاد، ساختاری پویا برای کنترل اجتماعی مبتنی بر نیازهای تازه است.
 - نهاد، با تکیه بر ساخت اجتماعی، برای مردم نقش‌های خلاق می‌آفریند.
 - نهادسازی، فی‌نفسه با تکیه بر فرهنگ ممکن است.
 - حرکت و جریان‌سازی در مقابل نهاد، به دلیل صلابت، استواری و مقبولیت عمومی مشکل خواهد بود.
 - رستنگاه نهاد، طبیعت جامعه است و نه دستوری.
 - اساساً در گذشته‌های تاریخی تغییر، مردم خویش را در برپایی نهادها می‌یابند. به عبارت دیگر نهاد، ظرف حضور پرشکوه، اختیارمند و هدفمند مردمی است.
 - ایجاد نهاد به معنی تغییر بنیادین کنش‌های بینشی حاکمیتی است؛ از این رو نهادسازی برای تغییرات کوچک - مانند تغییر در کنش‌ها - مطلوب نیست.
 - نهادسازی باورداشت کرامت انسانی در پناه حاکمیت خداوند و عبودیت در مقابل اوست. با این تعریف، نهاد، معبد است.
 - نهاد، انفجار اجتماعی برخلاف مشی‌های فکری و کارکردی گسسته است.
 - نهاد، اگر صرفاً بازوی اجرایی حاکمیت باشد و نقش پررنگ و مؤثر مردم در ایجاد و تداوم آن نادیده انگاشته شود، تنها یک سازمان است.
 - ایجاد نهاد، تصمیمی نخبگانی، جسورانه و اعتمادساز است.
 - نهاد، مشارکت جدی مردم در کنش‌های حاکمیتی را ایجاد می‌کند و تثبیت و تداوم می‌بخشد.

ژان ژاک روسو معتقد است: «همه اعضای نهاد به گونه‌ای به یکدیگر متعهد شده‌اند که تمامی استعدادها و توانایی‌های شخصی و فردی خود را برای حمایت همه‌جانبه از دیگران به کار بندند و بدین‌وسیله از حمایت‌های همه‌جانبه دیگران بهره‌مند خواهند شد؛ بنابراین این تعهد دوسویه و قرارداد اجتماعی عامل ایجاد و ضامن بقای همبستگی اجتماعی است» (آبراهامز، ۱۳۶۳: ۱۴۳). مکتب اسلام نیز برای سعادت بشر دسته‌ای از بینش‌ها، نگرش‌ها و کنش‌های ویژه را به‌عنوان ارزش معرفی کرده و از همه مؤمنان خواسته که از مسیرهای پذیرفته‌شده به این اهداف دست یابند و با توجه به کارکرد مثبت همگرایی، در آموزه‌های خود به مردم توصیه کرده با حفظ همبستگی خویش به ریسمان الهی چنگ بزنند و از تفرقه بپرهیزند. این سفارش در کلام و سیره پیامبر و ائمه نیز به‌وضوح مشهود است. پیامبر از زمان بعثت تا رحلت، همواره با اقداماتی مانند ساختن مسجد، ایجاد اخوت و برادری میان امت، در جهت نفی تفرقه و تقویت پایه‌های وحدت، همبستگی و همدلی میان امت اسلام گام برمی‌داشت (زرگری‌نژاد، ۱۳۸۵: ۶۷). انسجام و اتحاد در افراد یک نهاد، قدرت بالقوه‌ای است که در صورت بالفعل شدن، ظرفیت‌ها و توانمندی‌های آن را در مواجهه با تهدیدها و دفع خطرات و امکان استفاده از فرصت‌ها افزایش می‌دهد و با تولید قدرت نرم، در افزایش قدرت سخت نهاد و در نتیجه قوام دولت مؤثر خواهد بود (عطایی و علی‌محمدی، ۱۳۹۷: ۷۱).

۲. روش پژوهش

در این تحقیق ابتدا بر اساس روش تفسیر موضوعی، موضوع الگو و مدل فرهنگ نهادی را به قرآن عرضه کرده و به دنبال پاسخ آن برآمدیم. تفاسیر و تحقیقات موضوعی را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

- تحقیق موضوعی درون‌قرآنی (تفسیر موضوعی سنتی)
- تفسیر موضوعی برون‌قرآنی (ابتکار شهید صدر)
- تفسیر موضوعی تطبیقی (میان تشیع و اهل سنت و میان قرآن و سایر کتب مقدس)

■ تفسیر موضوعی میان‌رشته‌ای (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۸: ۶۱).

بر اساس این دسته‌بندی، پژوهش پیش رو، جزء تفاسیر موضوعی برون‌قرآنی محسوب می‌شود. در این روش برخلاف روش تفسیر ترتیبی، مفسر موضوعی از متن و واقعیت‌ها و نیازهای آن شروع می‌کند. در این صورت مفسر نظر و اندیشه خود را به یکی از موضوعات اعتقادی یا اجتماعی یا مسائل دیگر انسانی معطوف می‌کند؛ آنگاه تمامی آیات مربوط به آن موضوع را ملاحظه می‌کند و درباره آنها می‌پرسد و از قرآن پاسخ می‌گیرد. می‌توان گفت تفسیر موضوعی گفت‌وگو و محاوره با قرآن کریم و پرسشگری فعالانه از آن است (یساقی و ایازی، ۱۳۸۹: ۴۲؛ به نقل از: صدر، ۱۴۲۴).

مراحل چهارگانه زیر برای تفسیر موضوعی برشمرده شده است:

۱. مرحله مقدماتی (انتخاب کلیدواژه، تعیین فهرست اصلی آیات و بررسی آنها در سیاق)
 ۲. مرحله مفهوم‌یابی (بررسی مفاهیم آیه از طریق تدبر در آیه و سیاق و مراجعه به تفاسیر،
 ۳. مرحله گسترش یا فشرده کردن تحقیق موضوعی
 ۴. مرحله تألیف و تدوین (مرادی زنجانی و لسانی فشارکی، ۱۳۸۸: ۳۹).
- در پژوهش حاضر حدود هشتاد آیه از قرآن کریم بر اساس ارتباط با موضوع انتخاب شد. بر اساس روش تفسیر موضوعی، انتخاب برخی آیات با کلیدواژه‌های «صراط» و «ملت» و «اخوه» و «تعاون» و هم‌خانواده‌های آنها صورت گرفت. برخی دیگر از آیات بر اساس ارتباط محتوایی با موضوع به فهرست آیات پژوهش اضافه شد. در نهایت برخی آیات نیز با مراجعه به آثار مفسران و مشاهده آیات استنادشده ذیل موضوع مدنظر گزینش شد. برای گسترش تحقیق، بعد از مراجعه به تفاسیر، کلیدواژه‌های موضوعی دیگری نیز تحت تحقیق و بررسی قرار گرفت. در نهایت، آیات به‌دست‌آمده بر اساس نظرات مفسران متأخر مانند آیات عظام خامنه‌ای، طباطبایی، مکارم شیرازی، جوادی آملی و حجت‌الاسلام قرائتی مورد بررسی قرار گرفت. همچنین از سوی نگارندگان نیز نکاتی به آیات اضافه شد.

سپس برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل داده‌بنیاد استفاده شد. در این مرحله، نکات کلیدی و اطلاعات مهم مربوط به آیات به‌نحوی که توضیح داده شد استخراج شدند. از آنجاکه کار به روش دستی و نه با استفاده از نرم‌افزار انجام می‌شد، زمان بیشتری اختصاص می‌یافت و این‌گونه درک بهتری از متن ایجاد می‌شد. در نهایت کدهای اولیه با کدهای نشانگر مشخص شدند.

۳. تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها ابتدا مفاهیم اولیه استخراج شده و کدهای اولیه از آن حاصل می‌شود.

جدول شماره ۱. نمونه کدگذاری اولیه آیات قرآن

کدگذاری مفاهیم	مفاهیم	نکات تفسیری	متن آیه	نشانی آیه	ردیف
۱-۱	پایبندی به اصول و ارزش واحد	مؤمنان باید همگی به یک اصول و ارزش واحد پایبند باشند (طباطبایی، ۱۳۸۲).			
۲-۱	تفرقه و اختلاف موجب شکست، و وحدت و همدلی موجب قدرت و استحکام	تفرقه و اختلاف میان افراد می‌تواند به ضعف و شکست منجر شود، درحالی‌که وحدت و همدلی موجب قدرت و استحکام جامعه اسلامی می‌شود (طباطبایی، ۱۳۸۲).	وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَأذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا	آل عمران ۱۰۳	۱
۳-۱	نعمت دوستی میان افراد که خداوند در دل‌های ایشان قرار داده	«وَأذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ» به مؤمنان یادآوری می‌کند نعمت‌های الهی را فراموش نکنند. یکی از بزرگ‌ترین نعمت‌ها، الفت میان افراد است که خداوند در دل‌های آنان ایجاد کرده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶).			
۴-۱	رشد و پیشرفت در سایه وحدت و همدلی	وحدت و همدلی نه تنها برای استحکام جامعه اسلامی بلکه برای رشد و پیشرفت فردی نیز ضروری است (فی ظلال القرآن).			

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	نکات تفسیری	مفاهیم	کدگذاری مفاهیم
۲	حجرات ۱۰	إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَيْكُمْ وَأَتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ	اصلاح میان برادران دینی از وظایف مهم است و این اصلاح باید با نیت خالصانه و بر اساس تقوای الهی انجام شود (طباطبایی، ۱۳۸۲).	اصلاح برادران دینی مهم است در کنار نیت خالص و تقوای الهی	ب-۱
			برادری دینی و همدلی میان مؤمنان از اهمیت والایی برخوردار است و این برادری باید موجب تقویت روابط انسانی و اجتماعی شود (قرآنی، ۱۳۸۷).	برادری دینی و همدلی موجب تقویت روابط انسانی و اجتماعی	ب-۲
			تقوا نه تنها در آخرت بلکه در زندگی دنیوی نیز سبب جلب رحمت و لطف الهی می‌شود و مؤمنان را به سوی سعادت و خوشبختی هدایت می‌کند (قرآنی، ۱۳۸۷).	تقوا عامل سعادت دنیوی و اخروی و خوشبختی و هدایت	ب-۳
۳	مائده ۲	وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ	همکاری در امور خیر، نشانه‌ای از ایمان است و موجب رشد و پیشرفت جامعه اسلامی می‌شود (طباطبایی، ۱۳۸۲).	همکاری در کارهای نیک	پ-۱
			همکاری در گناه و ظلم موجب تفرقه و فساد در جامعه می‌شود (طباطبایی، ۱۳۸۲).	نهی از همکاری در گناه و تجاوز	پ-۲
			همدلی و تعاون در کارهای نیک موجب تقویت پیوندهای اجتماعی و افزایش انسجام جامعه اسلامی می‌شود (تفسیر نمونه).	همدلی و تعاون موجب تقویت پیوندهای اجتماعی و انسجام جامعه	پ-۳
۴	حشر ۹	وَيُؤْتِرُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ	غلبه بر بخل نفس یکی از سخت‌ترین موانع در مسیر کمال	غلبه بر بخل نفس موجب رستگاری	ت-۱

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	نکات تفسیری	مفاهیم	کدگذاری مفاهیم
		وَمَنْ يُوَقِّ شَحَّ نَفْسِهِ فَأَوْلَيْكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ	انسان است و کسانی که از بخل نفس در امان باشند، از رستگاران محسوب می‌شوند (طباطبایی، ۱۳۸۲).	است.	
			انصار با وجود نیازمندی، دیگران را بر خود مقدم داشتند. علامه این رفتار را نمونه‌ای از بالاترین درجات ایمان و ایثار معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۸۲).	ایثار و فداکاری در قبال دیگران	ت-۲
			مؤمنان باید همیشه دیگران را بر خود مقدم دارند، حتی در شرایط سخت و دشوار (قرائتی، ۱۳۸۷).	مقدم داشتن دیگران حتی در شرایط سخت	ت-۳
			فرهنگ ایثار و شهادت در اسلام از جلوه و منزلت ممتازی برخوردار است (جوادی آملی، ۱۳۹۰).	مقدم بودن فرهنگ ایثار و شهادت	ت-۴
			برای رسیدن به نیکی و برّ، باید از آنچه دوست دارند انفاق کنند. این عمل نشان‌دهنده ایثار و فداکاری است و موجب ارتقای درجه ایمان می‌شود (طباطبایی، ۱۳۸۲).	برای رسیدن به نیکی و برّ باید انفاق کرد و این ایثار و فداکاری است	ث-۱
	آل عمران ۹۲	لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ	آگاهی الهی، ضمانتی برای اخلاص در انفاق و دوری از ریا و تظاهر است (قرائتی، ۱۳۸۷).	آگاهی خداوند ضمانتی برای دوری از ریا	ث-۲
	بقره ۱۷۷	لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ	ایثار و محبت به دیگران، به‌ویژه به نیازمندان و مستضعفان، یکی از مهم‌ترین اصول اخلاقی اسلام است که باید در میان مسلمانان ترویج شود (قرائتی، ۱۳۸۷).	ایثار به نیازمندان و مستضعفان از اصول اخلاقی است و باید ترویج شود.	ج-۱

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	نکات تفسیری	مفاهیم	کدگذاری مفاهیم
		وَالنَّبِیِّنَ وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِی الْقُرْبَىٰ وَالْیَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِیْنَ وَابْنَ السَّبِیْلِ وَالسَّائِلِیْنَ وَفِی الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُؤَفِّوْنَ بَعْدَهُمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِیْنَ فِی الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِیْنَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِیْنَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ	نفاق از مال محبوب و دوست‌داشتنی، نشانه‌ای از ایثار و محبت به دیگران است که باید به خویشاوندان، یتیمان، مسکینان و نیازمندان انجام شود (طباطبایی، ۱۳۸۲).	انفاق از مال محبوب نشانه‌ای از ایثار و محبت به دیگران است.	ج-۲
		یا ایها الذین آمنوا اصبروا وصابروا ورابطوا واتقوا الله لعلکم تفلحون	مؤمنان باید همواره یکدیگر را به پایداری و مقاومت دعوت کنند تا بتوانند در برابر دشمنان و مشکلات موفق باشند (مکارم، ۱۳۸۶).	دعوت به پایداری و مقاومت برای پیروزی بر دشمنان و مشکلات	ج-۱
	ال عمران ۲۰۰	یا ایها الذین آمنوا اصبروا وصابروا ورابطوا واتقوا الله لعلکم تفلحون	صبر و تحمل، از ویژگی‌های مهم مؤمنان است که موجب تقویت ایمان و ارتقای درجه آنان می‌شود (مکارم، ۱۳۸۶).	صبر و تحمل موجب تقویت ایمان و ارتقای درجه مؤمنان	ج-۲
		مفهوم «رابطوا» به معنای همبستگی و اتحاد میان مؤمنان است. همبستگی و اتحاد نقش مهمی در مقاومت و پایداری در برابر دشمنان دارد (طباطبایی، ۱۳۸۲).	لزوم برقراری رابطه همه‌جانبه اجتماعی بین مسلمانان	ج-۳	
		ارتباط در عین همبستگی عامل موفقیت است (قرائتی، ۱۳۸۷).	ارتباط و همبستگی عامل موفقیت	ج-۴	

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	نکات تفسیری	مفاهیم	کدگذاری مفاهیم
۸	انفال ۴۶	وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَعَلْتُمْ شُلُوءًا وَتَذَهَبَ رِيحِكُمْ وَأَصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ	اطاعت از خدا و پیامبرش نه تنها در سطح فردی بلکه در سطح جمعی نیز اهمیت دارد و این اطاعت موجب قدرت و انسجام در میان مؤمنان می‌شود (مکارم، ۱۳۸۶).	اطاعت از خدا و پیامبر موجب قدرت و انسجام می‌شود.	ح-۱
			نزاع و اختلاف میان مؤمنان موجب ضعف و ناکامی می‌شود و آیه بر اهمیت وحدت و هماهنگی تأکید دارد (طباطبایی، ۱۳۸۲).	اطاعت از رهبری در سطح گروه از اهمیت زیادی برخوردار است.	ح-۲
			صبر و استقامت در برابر مشکلات، کلید پیروزی است و مؤمنان باید همیشه این اصل را مدنظر داشته باشند (قرائتی، ۱۳۸۷).	نزاع و اختلاف موجب ضعف و ناکامی می‌شود.	ح-۳
۹	محمد ۲	الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَيَّ مُحَمَّدًا وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ...	خداوند با دور کردن بدی‌ها و اصلاح حال مؤمنان، آنان را در مسیر حق و حقیقت و دوری از سیئات تقویت می‌کند (طباطبایی، ۱۳۸۲).	استقامت و پایداری کلید پیروزی است.	ح-۴
			صبر، پایداری و اتحاد در مقابل	لزوم اطاعت جمعی از خدا و پیامبر که موجب قدرت و انسجام می‌شود.	ح-۵
۹	محمد ۲	الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَيَّ مُحَمَّدًا وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ...	خداوند با دور کردن بدی‌ها و اصلاح حال مؤمنان، آنان را در مسیر حق و حقیقت و دوری از سیئات تقویت می‌کند (طباطبایی، ۱۳۸۲).	اصلاح مؤمنان و دوری از بدی‌ها موجب حرکت در مسیر صحیح بندگی می‌شود.	خ-۱
			صبر، پایداری و اتحاد در مقابل	صبر و پایداری و	خ-۲

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	نکات تفسیری	مفاهیم	کدگذاری مفاهیم
			مشکلات و چالش‌ها از ارزش‌های بزرگ در دین اسلام است. این آیات مؤمنان را به صبر و تحمل فرامی‌خوانند و وعده می‌دهند خداوند با صابران است.	اتحاد در مقابل چالش‌ها و حق بودن وعده الهی	
۱۰	حجرات ۱۳	يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ	تفاوت‌های قومی و قبیله‌ای نباید منجر به تفرقه و نزاع شود، بلکه باید زمینه‌ساز شناخت بهتر و تعامل مثبت باشد (معنی آیه).	تفاوت‌های قومی و قبیله‌ای عاملی برای شناخت و تعامل مثبت است. افراد در جامعه یکسان هستند.	۱-د
۱۱	شوری ۳۹	وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ	مقاومت در برابر ظلم نشانه‌ای از قوت ایمان و اعتقاد به عدالت الهی است و مؤمنان باید این ویژگی را در خود تقویت کنند (قرآنی، ۱۳۸۷).	مقاومت در برابر ظلم و عدالت‌خواهی	۱-ذ
			دفاع مشروع و یاری طلبیدن در برابر ظلم، از حقوق اساسی هر انسان است (مکارم، ۱۳۸۶).	دفاع مشروع و تظلم‌خواهی در برابر ظلم	۲-ذ
			مؤمنان باید در مواقع ضروری یاری طلبیده و از خود دفاع کنند. این عمل نشانه‌ای از قوت ایمان و اراده قوی در برابر ناملایمات است (طباطبایی، ۱۳۸۲).	قوت ایمان و اراده قوی و یاری‌رسانی مؤمنان	۳-ذ
۱۲	نسا ۷۵	وَمَا لَكُمْ لَأْتِقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ	مظلومان از خداوند درخواست کمک و یاری می‌کنند و این دعای آن‌ها نشانه‌ای از امید و ایمان به قدرت الهی است (طباطبایی، ۱۳۸۲).	امید و ایمان به قدرت الهی	۱-ر

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	نکات تفسیری	مفاهیم	کدگذاری مفاهیم
		الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أُمَّهَاتُهَا وَأَجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا	اهمیت جهاد در راه خدا و حمایت از مستضعفان (مکارم، ۱۳۸۶).	اهمیت جهاد در راه خدا و حمایت از مستضعفان	۲-ر
		وَأَصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ	مظلومان با دعا و طلب یاری از خداوند، امید و ایمان خود را به قدرت الهی نشان می‌دهند و منتظر نجات الهی هستند (قرائتی، ۱۳۸۷).	توکل و توسل	۳-ر
۱۳	۱۲۷ نحل	وَأَصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ	باید بر کفر و نیرنگ دشمنان اندوهگین بود و باید با اعتماد به خداوند به راه خود ادامه داد (مکارم، ۱۳۸۶).	اعتماد به خداوند و اندوه نداشتن از کفر و نیرنگ دشمنان	۱-ز
		أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ آلَا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ	صبر بدون توکل و تکیه بر خداوند معنایی ندارد و مؤمنان باید در همه حال بر خداوند تکیه کنند و از او یاری بجویند (طباطبایی، ۱۳۸۲).	توکل بر خداوند و یاری خواستن از او و تکیه بر خداوند	۲-ز
۱۴	مائده ۸	أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ آلَا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ	عدالت اصل و تکلیفی در روابط مسلمانان با سایرین است (قرائتی، ۱۳۸۷).	رابطه مسلمانان با یکدیگر و با دیگران بر اساس اصل عدالت	۱-ژ
۱۵	۱۱۳ هود	وَلَا تَرْكَبُوا إِلَىٰ الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ أَوْلِيَاءَ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ	مؤمنان باید در برابر ظلم و ظالمان پایداری کنند و به هیچ وجه نباید به سمت آن‌ها متمایل شوند. این پایداری نشانه‌ای از ایمان واقعی و تقواست (مکارم، ۱۳۸۶).	پایداری در برابر ظلم ظالم و عدم تمایل به آن نشانه ایمان و تقواست.	۱-زر
۱۶	ال عمران	وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ	تمسک به ریسمان الهی یعنی	پایبندی به	۱-ژر

کدگذاری مفاهیم	مفاهیم	نکات تفسیری	متن آیه	نشانی آیه	ردیف
	ارزش‌های الهی موجب اتحاد و همبستگی و عامل استحکام جامعه اسلامی است.	پایبندی به اصول و ارزش‌های دینی و قرآنی که موجب اتحاد و همبستگی در جامعه اسلامی می‌شود. وحدت و همبستگی از مهم‌ترین عوامل قدرت و استحکام جامعه اسلامی است (مکارم، ۱۳۸۶).	جَمِيعًا وَلَا تَفْرُقُوا وَأذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا	۱۰۳	
ژر-۲	حضور اجتماعی و جامعه‌پذیری	نفس اجتماع و حضور مردمی چیز مهمی است. اینجاست که شما باید حساس باشید (بیانات رهبری).			
ژر-۳	امت‌سازی	امروز اگر امت اسلامی که نزدیک دو میلیارد جمعیت‌اند و در مهم‌ترین و حساس‌ترین نقاط جغرافیایی عالم متفرق‌اند، با هم متحد بودند، کشورهای اسلامی خیرات به مراتب بیشتری به دست می‌آوردند (بیانات رهبری).			
س-۱	تنوع و تفاوت در مسیرها مانع رسیدن به هدف نهایی که انجام کار خیر است نمی‌شود.	این آیه به تنوع و تفاوت در مسیرها و اهداف افراد اشاره دارد. هر فردی ممکن است جهت خاصی داشته باشد که به سوی آن حرکت می‌کند، اما هدف کلی باید انجام کارهای نیک و خیر باشد (طباطبایی، ۱۳۸۲).	وَلِكُلِّ وِجْهَةٍ هُوَ مُوَلِّيهَا فَأَسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعًا إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ	بقره ۱۴۸	۱۷
س-۲	رقابت مثبت موجب افزایش خیر و تقویت روابط اجتماعی می‌شود.	مؤمنان باید در کارهای نیک و خیر پیشی بگیرند و با یکدیگر مسابقه دهند. این رقابت مثبت موجب افزایش اعمال خیر و تقویت روابط اجتماعی می‌شود (مکارم، ۱۳۸۶).			

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	نکات تفسیری	مفاهیم	کدگذاری مفاهیم
۱۸	فصلت ۳۴	وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ	دفع بدی با نیکی یکی از اصول مهم اخلاقی است که می‌تواند حتی دشمنان را به دوستان صمیمی تبدیل کند. این رفتار نشان‌دهنده اوج اخلاق انسانی است (قرائتی، ۱۳۸۷).	اوج اخلاق انسانی و از اصول مهم اخلاقی گذشت در ارتباط متقابل است.	ش-۱
۱۹	اعراف ۱۹۹	خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ	پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) باید از جاهلان و کسانی که با جهل و نادانی رفتار می‌کنند، روی بگرداند و به آنها توجه نکند (طباطبایی، ۱۳۸۲).	عفو گذشت در اخلاق متقابل و اعراض از جاهلین	ص-۱
۲۰	نسا ۳۶	اعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنْبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا	احسان به یتیمان، مسکینان، همسایه‌ها و همراهان نشان‌دهنده اخلاق حسنه و رفتار نیکو در جامعه است (طباطبایی، ۱۳۸۲).	احسان و نیکوکاری در قبال دیگران نشان‌دهنده جامعه سالم و رفتار نیکو در جامعه است.	ض-۱
			خداوند کسانی را که متکبر و فخر فروش هستند، دوست نمی‌دارد و مؤمنان باید از این صفات ناپسند پرهیز کنند (مکارم، ۱۳۸۶).	خداوند تکبر و فخر فروشی را دوست ندارد و این از صفات مؤمن نیست	ض-۲
۲۱	ممتحنه ۷	اتَّجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ	خداوند ایمان را در دل‌های مؤمنان نوشته و آنان را با روحی از جانب خود تقویت کرده است. این نشان‌دهنده عمق ایمان و تقوای مؤمنان است (قرائتی، ۱۳۸۷).	خداوند ایمان را در دل مؤمن نهاد و او را به واسطه این ایمان تقویت می‌کند.	ط-۱
۲۲	سوره توبه ۱۲	وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعْنُوا فِي	مقابله با دشمنان باید با هدف تأمین امنیت و جلوگیری از آسیب به جامعه	تأمین امنیت و جلوگیری از	ظ-۱

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	نکات تفسیری	مفاهیم	کدگذاری مفاهیم
		دِينَكُمْ فَقَاتِلُوا أُمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَأِيْمَانٌ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ	اسلامی انجام شود (قرائتی، ۱۳۸۷). ایجاد نقش‌های خلاق و مؤثر در جامعه می‌تواند به تقویت پایه‌های ایمانی و فرهنگی جامعه اسلامی کمک کند و مؤمنان را در مسیر پیشرفت و تعالی یاری کند (منصوری، ۱۳۸۷: ۵۹).	آسیب به جامعه اسلامی، ایجاد نقش‌های خلاق در جامعه و تقویت جامعه دینی در مسیر پیشرفت و تعالی	
۲۳	مائده ۳۲	أَجَلٌ ذَٰلِكَ كِتَابُنَا عَلٰى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَن قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا	تأکید بر حفظ حیات انسانی و جلوگیری از خشونت و فساد نشان‌دهنده اهمیت پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی و تلاش برای ارتقای زندگی انسان‌هاست (قرائتی، ۱۳۸۷).	حفظ حیات انسانی، جلوگیری از فساد، پذیرش مسئولیت‌های اجتماعی و ارتقای زندگی انسانی	ع-۱
۲۴	نحل ۹۰	نَّ اللَّهُ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ	نهی از فحشا، منکر و بغی به معنای جلوگیری از فساد و ترویج ارزش‌های مثبت در جامعه است و این امر به تقویت دیگرخواهی و تعاون میان افراد جامعه کمک می‌کند (قرائتی، ۱۳۸۷).	نهی از فحشا، منکر و بغی به معنای جلوگیری از فساد و ترویج ارزش‌های مثبت در جامعه است و این امر موجب تقویت دیگرخواهی و تعاون در میان افراد جامعه است.	غ-۱
۲۵	بقره ۲۶۱	مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ	خداوند برای هرکسی که بخواد پاداش و برکت انفاق را چند برابر	اثر انفاق و دیگرخواهی و	ف-۱

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	نکات تفسیری	مفاهیم	کدگذاری مفاهیم
۲۹	شوری ۳۹	وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبُغْيُ هُمْ يَتَّبِعُونَ	سازش با ظلم به معنای قبول ظلم است و این با اصول اسلامی و انسانی در تضاد است (قرآنی، ۱۳۸۷).	سازش نکردن با ظلم از اصول اساسی است.	ل-۱
			دفاع مشروع و یاری طلبیدن در برابر ظلم از حقوق اساسی هر انسان است و آیه به اهمیت این حق اشاره دارد (مکارم، ۱۳۸۶).	دفاع مشروع و یاری مظلوم و دفاع از حقوق انسانی	ل-۲
۳۰	نسا ۷۵	مَا لَكُمْ لَّا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ	تلاش برای تغییر مثبت و اصلاح ناهنجاری‌ها در جامعه (مکارم، ۱۳۸۶).	تغییر مثبت و اصلاح ناهنجاری‌ها در جامعه	م-۱
			این آیه منبع الهام‌بخشی برای انقلابیون در راستای برافراشتن پرچم حق و عدالت است (قرآنی، ۱۳۸۷).	عدالت خواهی و انقلابی‌گری	م-۲
۳۱	اسرا ۷۰	لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَبْرِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا	خداوند به انسان‌ها کرامت و ارزش خاصی عطا کرده است. این کرامت شامل برخوردارگی از عقل، قدرت انتخاب و مسئولیت‌پذیری است (طباطبایی، ۱۳۸۲).	کرامت انسانی و آزادی و برخوردارگی از عقل و قدرت و انتخاب و مسئولیت‌پذیری	ن-۱
			تسلط انسان‌ها بر خشکی و دریا نشانه‌ای از برتری و کرامت انسانی است و این تسلط باید در راستای خدامحوری و خدمت به دیگران مورد استفاده قرار گیرد (قرآنی، ۱۳۸۷).	تسلط بر خشکی و دریا نشانه برتری و کرامت است و باید در مسیر خدامحوری و خدمت باشد.	ن-۲

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	نکات تفسیری	مفاهیم	کدگذاری مفاهیم	
۳۲	بقره ۲۱	يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ	عبودیت نه تنها تکلیفی بر عهده انسان است، بلکه جایگاه او را در برابر خالق و در مسیر رشد نشان می‌دهد (طباطبایی، ۱۳۸۲).	عبادت تنها تکلیفی فردی نیست، بلکه مسیر رشد و سعادت را به انسان نشان می‌دهد.	۱-و	
			این آیه به همه انسان‌ها خطاب و آن‌ها را به عبادت و اطاعت از خداوند دعوت می‌کند (مکارم، ۱۳۸۶).	بندگی و عبودیت ویژگی همه انسان‌هاست	۲-و	
۳۳	توبه ۷۱	الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيَطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ	مؤمنان به عنوان دوستان و اولیای یکدیگر، در امور مختلف با هم همکاری می‌کنند؛ حتی با وجود برتری گروهی بر گروه دیگر (طباطبایی، ۱۳۸۲).	همکاری و همدلی مؤمنان در عین برتری گروهی بر گروه دیگر	۱-ه	
			مؤمنان باید در همه امور از خدا و پیامبرش اطاعت کنند.	اطاعت از خدا و پیامبر	۲-ه	
۳۴	صف ۴	إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًا كَانَهُمْ بَنِيَانٍ مَرْصُوعِينَ	ضرورت همبستگی و همکاری در پیگیری اهداف مشترک (طباطبایی، ۱۳۸۲).	همبستگی و همکاری	۱-ی	
						۲-ی
						۳-ی
۳۵	نسا ۵۸	إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ	امانتداری و رفتار عادلانه و دور از تبعیض، از نشانه‌های مهم ایمان است، چنانکه خیانت به امانت علامت نفاق است (قرائتی، ۱۳۸۷).	امانت‌داری عدالت	۱-اب ۲-اب	

۴. دسته‌بندی مقوله‌های فرعی در مقوله‌های اصلی

۴-۱. کدگذاری محوری

زمانی که کدها انباشته شدند، با استفاده از تحلیل تم شروع به مفهوم‌سازی و دریافتن روابط بین آنها می‌کنیم. این فرایند که کدگذاری محوری خوانده می‌شود از راه تحلیل مضمون، روابط کدهای واقعی (باز) را به وسیله فرضیه‌هایی مفهوم‌سازی می‌کند تا کدهای واقعی به شکل یک نظریه یکپارچه شوند؛ به عبارت دیگر کدهای نظری نظریه را با به هم بافتن مفاهیم شکسته‌شده به صورت فرضیه‌ها یکپارچه می‌کنند. این فرضیه‌ها در یک نظریه، با هم عمل کرده و دغدغه اصلی مشارکت‌کنندگان را که در اینجا آیات قرآن هستند، تشریح می‌کنند. جدول زیر نتایج کدگذاری ثانویه، مفهوم‌سازی و مقوله‌بندی آنهاست که حاصل فرایند تحلیل مضمون داده‌ها از آیات و تفاسیر و منابع موجود و نیز تحلیل مستمر مقایسه داده‌ها و همچنین خانواده کدگذاری‌هایی است که گلنزر در سال ۱۹۷۸ پیشنهاد کرده است.

جدول شماره ۲. نتایج کدگذاری ثانویه، مفهوم‌سازی و مقوله‌بندی آنها

ردیف	مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	نشانه‌های کدگذاری
۱	خدای محوری	تعبد	خ-۱/ض-۱/و-۱/اوس-۱/ب-د-۱
		معرفت و ایمان	ب-۳/ر-۱/ط-۱
		آخرت‌گرایی	و-۲/ذ-۱/۱
		تقوای الهی	ب-۱/زر-۱
		اعتقاد راسخ به وعده الهی	خ-۲/ذ-۳
		توکل و توسل	ر-۳/ز-۳/ق-۲
۲	جامعه‌پذیری	اطاعت از ولایت	ح-۱/ه-۲/آث-۱/آج-۱/آج-۱/آج-۱/آخ-۱
		عدم خودخواهی	غ-۱
		قصد جمعی	د-۱/ح-۵/ج-۳
		برادری و برابری	۲-آ
		انسجام اجتماعی	پ-۳/ح-۱/ح-۵/ژ-۲/ق-۲/س-۲
	مشورت	ق-۲	

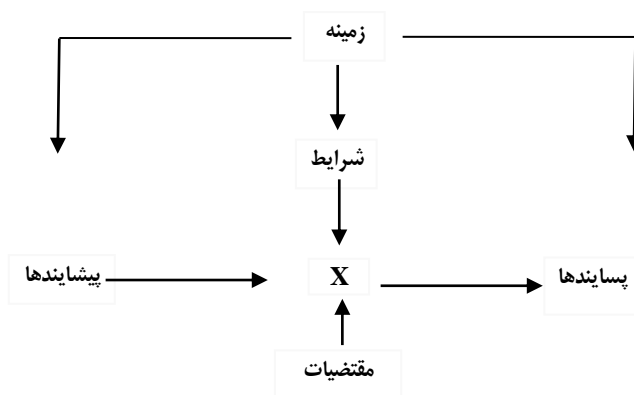
ردیف	مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	نشانه‌های کدگذاری
۳	تعهد	مسئولیت‌پذیری	ن-۱/ب-د-۱
		همکاری در کارهای نیک	گ-۱/پ-۱
		نهی از همکاری در گناه	پ-۲/ع-۱/غ-۱/گ-۱
		وظیفه‌شناسی	ع-۱
		پایبندی به ارزش‌ها	آ-۱
۴	اقتدار	سازش نکردن در برابر ظلم	ل-۱/ذ-۱
		جسارت	زر-۱
		خودباوری	ز-۱
		قدرت گروهی	ا-۱/ح-۲/ن-۲
		پایداری و مقاومت	ج-۱/ح-۴
		امید	ر-۱
		جهاد در راه خدا	ر-۲
		یاری مظلوم	ل-۲/ر-۲
		عدالت‌خواهی	م-۲/آ-ب-۲/ب-۱
		امنیت	آ-د-۱/آذ-آر-۱
۵	مردمی‌سازی	اتحاد	ک-۱/آ-۲/ز-۱/چ-۴
		تقویت روابط انسانی	ب-۱/آ-۳
		تعاون	غ-۱/پ-۳/ه-۱
		حسن خلق	ج-۲/ق-۱
		تعامل سازنده	د-۱/ب-ل-۱
		ولایت‌پذیری	ح-۲/۲/آ-۱/آ-۱/آ-۱/آ-۱/آ-۱/آ-۱
۶	کرامت انسانی	ایثار	ش-۱/ت-۲
		خلوص نیت	ب-۱
		غلبه بر بخل نفس	ت-۱
		نداشتن تظاهر و ریا	ث-۱
		عفو و گذشت	ص-۱
		انفاق	ف-۱

ردیف	مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	نشانه‌های کدگذاری
		دوری از تکبر و فخرفروشی	ض-۲
۷	تاب‌آوری	صبوری در شرایط سخت	چ-۲
		صلابت در انجام وظایف	خ-۲
		تحمل اختلاف سلیقه	ح-۳
		فعالیت مستمر	چ-۱
		استقامت	آپ-۱/آت-۱
دانش‌بنیان		رشد فردی	آ-۳
		رشد گروهی	آ-۴
		ایجاد نقش‌های خلاق	ظ-۱
		عقل مجرد	ن-۱
		حرکت به سمت تعالی	ظ-ع/۱-۱
		اعراض از جاهل	ص-۱
۸	صراط	طریق هدایت	ب-آ-۱/بپ-۱/۲
		هم‌هدفی	ه-۱/ی-۱
		پیروی از دعوت حق	ب ج-۱/ب ج-۲
		سیروسلوک	ب ت-۳/ب ت-۲
		معطوف به بقا	ب ح-۲

۲-۴. کدگذاری انتخابی

کدگذاری انتخابی مرحله اصلی نظریه‌پردازی است. با انجام مراحل قبل (کدگذاری باز و محوری) و تجزیه و تحلیل داده‌ها، در این مرحله امکان برقراری رابطه بین مقوله‌ها و طبقه‌های تولیدشده فراهم می‌شود. برای کدگذاری انتخابی از مدل پژوهشی که خانم لاریسا ون آلبرتی و همکارانش در سال ۲۰۱۰ براساس مدل 6c گلیر استفاده کردند، الهام گرفته شده است (آلبرتی، ۲۰۱۰: ۲۱۸). گلیر اعتقاد دارد پژوهشگران باید کدها را براساس نظر خود تعریف کنند که این امر انعطاف بیشتری به کار پژوهشگر در جهت تفسیر و تحلیل داده‌های استفاده‌شده می‌دهد. در این پژوهش با توجه به تحلیل داده‌ها و مقوله‌بندی آنها از مدل 5c آن

استفاده شده که در شکل زیر آمده است.

نمودار شماره ۱. مدل 5c استفاده شده در فرایند کدگذاری پژوهش

5c عبارت‌اند از:

- زمینه‌ای که محیط یا بستر مورد مطالعه شناخته می‌شود؛
- شرایطی که محدود می‌شود به آنچه روی سوژه یا موضوع مورد مطالعه تأثیر می‌گذارد؛
- محور علت - پیامد به‌طور کلی نقش اصلی در مطالعات دارد و آن را برجسته و متبلور می‌کند؛ از این رو هر دوی آنها یکدیگر را برجسته می‌کنند؛
- اقتضا گویای این مطلب است که مفهوم مورد مطالعه به مؤلفه اقتضایی دیگری وابسته است. این ارتباطات بنا بر اظهارات مشارکت‌کنندگان و مراجعه به داده‌ها و کدها ترسیم شده است. در ادامه به توضیح مفاهیم اصلی این مدل می‌پردازیم. در مدل نهایی و در قالب نمودار شماره ۲، الگوی فرهنگ نهادی با محوریت آیات قرآن، نمایش داده خواهد شد.

۵. روایت مدل فرهنگ نهادی بر محور آیات قرآن

۵-۱. خدامحوری

خدامحوری جوهره و پایه اصلی رفتار فرد دین‌دار را تشکیل می‌دهد و وجه متمایز سبک زندگی اسلامی است. خدامحوری یعنی پذیرش نیروی الهی و توسل و توکل حاصل از

احساس حضور یک همراه و همیار همیشگی که هیچ‌گاه او را تنها نگذاشته و در سخت‌ترین شرایط قابل اعتماد و اتکاست. همچنین معرفت و ایمانی است که در اعماق وجود انسان الهی رخنه کرده و باعث می‌شود از هیچ قدرت زمینی و مادی‌ای ترس نداشته باشد.

اگر کسی در عمق جاننش این توحید را بیابد و بدان معتقد باشد، خود را محتاج و مخلوق می‌بیند و خدا را مراقب اعمال خود می‌یابد و این انسان با این اوصاف دیگر مرتکب گناه نخواهد شد و دستورات الهی را سرلوحه زندگی خود قرار داده، خود را آلوده نمی‌کند و زندگی فردی و اجتماعی‌اش را از فساد دور نگاه می‌دارد (مصباح یزدی، بی‌تا: ۱۲۳).

تحقیقات نشان می‌دهند از جمله آثار فردی خدامحوری در زندگی اداره شدن زندگی فرد تحت مدیریت و اراده خدا، رهایی از خودفراموشی، ترک خودخواهی و خودشیفتگی، خوف از خدا، ازدیاد آرامش درونی، پایداری در برابر ارتکاب به گناه و احساس آرامش خاطر است. همچنین کنترل رفتارهای جمعی، تعدیل حب و بغض‌های اجتماعی، مردم‌دوستی و مهرورزی و بسط روحیه گذشت در خانواده از مهم‌ترین آثار اجتماعی خدامحوری است (پهلوان، فقهی‌زاده و محمدی، ۱۳۹۳: ۳۹).

همان‌گونه که در آیات قرآن و تفاسیر و همچنین تحقیقات مختلف نشان داده شده است، خدامحوری پایه و هماهنگ‌کننده فضایل اخلاقی در فرد و جامعه است.

۲-۵. امت‌سازی

امت به گروهی از مردم گفته می‌شود که در اموری مانند دین، زبان، مکان و... مشترک‌اند و دور هم جمع می‌شوند. در قرآن نیز کلمه امت با معانی متعددی آمده است. از جمله در آیه ۲۳ سوره زخرف واژه امت با تعبیر آثار به‌جای‌مانده از پدران مترادف شده است که منظور از آن همان اعتقادات و رسوم باقی‌مانده از نیاکان است. این مطلب مفهوم فرهنگ را به ذهن متبادر می‌کند، زیرا فرهنگ از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته و آداب، رسوم، ارزش‌ها و عناصر بارز اعتقادی و رفتاری در نسل‌ها امتداد می‌یابد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۱۳۱). فرهنگی که مسیر و

راه و روش، ارزش‌ها و نحوه سیر و سلوک فردی و اجتماعی را در گروهی با هدف مشترک و مسیر حرکت در طریق هدایت به سوی امر متعالی میسر می‌سازد.

برای تحقق فرهنگ نهادی به معنای مقدمه امت‌سازی و تحقق تمدن نوین اسلامی بر مبنای آیات الهی همان‌گونه که مقام معظم رهبری فرموده‌اند: «ارتباطات باید برقرار بشود، اجتماع امت اسلامی باید شکل بگیرد؛ بنابراین آن کسانی که سیاست را از اسلام جدا می‌کنند، نمی‌کنند، اسلام را نفهمیده‌اند، آیات قرآن را نفهمیده‌اند. آیات قرآن، چه آنچه مربوط به حج است، چه آنچه مربوط به جهاد است، چه آنچه مربوط به ارتباطات مردم در یک جامعه است، چه آنچه مربوط به حاکمیت حاکم اسلامی در جامعه است، اینها همه سیاست‌هایی است که متعلق به اسلام است. مردم سالاری اسلامی هم که ما گفتیم، متخذ از متن اسلام و متن قرآن است «وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ»، این، آن نکته اصلی است.»^۱ «امروز نوبت ماست، امروز نوبت اسلام است «وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ»؛ امروز نوبت مسلمین است که با همت خود، تمدن نوین اسلامی را شالوده‌ریزی کنند.»^۲

قرآن ضمن اینکه یکی از اهداف پیامبر را «امت‌سازی» می‌نامد، امت اسلامی در عصر پیامبر را بهترین امت و جامعه‌ای دانسته که تا آن زمان تشکیل شده بود.

همچنین در آیات مربوط به امت‌سازی توجه ویژه‌ای به مسئله فرمان‌برداری از خدا و فرستاده‌اش و پرهیز از نزاع و اختلاف شده است. در این راه برای اینکه تفرقه به وجود نیاید، وجود و حضور قانون و رهبر لازم است (خادم جهرمی، ۱۳۸۷: ۶۵). قانون کامل و جامع باعث می‌شود اختلاف‌ها و درگیری‌ها به حداقل برسد و بعد از آن وجود رهبر و فرمانده باعث می‌شود نواقص و ضعف‌های قانون موجب اختلاف نشود. ولایت‌پذیری و پیروی از دستور رهبری از جوانب اصلی نهاد و مقدمه ایجاد امت اسلامی است.

۱. بیانات رهبری ۱۳۹۷/۰۴/۲۵

۲. بیانات رهبری ۱۳۹۴/۱۰/۸

۳-۵. دانش‌بنیان

مواجهه نهادها با چالش‌ها نیازمند تخصص و آگاهی است. بدون این دو، نهادها توان پاسخ‌گویی خود را از دست می‌دهند و چه بسا مرگ سازمانی نیز به دلیل عدم پاسخ‌گویی به مسائل گروه باشد. حضور افراد متخصص و آگاه در رشته‌های مختلف علمی که متناسب با مسئولیت و دایره اختیارات باشد، در کارآمدی نظام و سازمان‌های تابعه بسیار مؤثر است.

حضرت یوسف (علیه السلام) در پذیرش مسئولیت حکومتی به مقوله دانایی و تخصص توجه کرده و آن را یکی از ضرورت‌های پذیرش مسئولیت برمی‌شمارد؛ از این رو صفت «علیم» را برای عهده‌داری مسئولیت ذکر و خود را بدان توصیف نمود و فرمود من به اداره امور آگاه و دانا هستم؛ یعنی براساس آگاهی و تخصص به کار اقتصادی و مدیریت بر خزانه کشور می‌پردازم. بدین ترتیب علم‌آموزی و گردش امور بر پایه علم و دانش از ملزومات اداره گروه و افراد ملتزم به آن است (بابایی طلایه، ۱۳۹۷: ۲۱۱).

دانش‌اندوزی در سطح اجتماعی نیز به ارتقای دستاوردهای نهاد کمک شایانی خواهد داشت. آن‌چنان که در جامعه تمام افراد در قبال یکدیگر و در قبال پیشبرد اهداف جمعی مسئول‌اند و الزام بر دانش‌اندوزی و کسب مهارت‌های دانش‌بنیان نیازی ویژه است. افراد جاهل در هر جای ستون و ریسمان پیشرفت جامعه و گروه که باشند آن را منحرف کرده و مصداق «خشت اول چون نهد معمار کج، تا ثریا می‌رود دیوار کج» خواهند بود. در آیات قرآن نیز به «اعرض عن الجاهلین» توجه ویژه شده است.

البته علم در آیات قرآن به دو صورت تعریف و مفهوم‌سازی می‌شود. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان علم داشتن و علم نداشتن را علم به خدا می‌داند. چون علم به خداست که آدمی را به کمال می‌رساند و به حقیقت نافع است و نبود آن ضرر می‌رساند؛ ولی علوم دیگر مانند مال هستند که تنها نافع زندگی دنیوی‌اند و با فناى دنیا فانی می‌شوند. پس مؤمنان دو دسته‌اند: مؤمنان عالم و مؤمنان غیرعالم که گروه اول برتری دارند (طباطبایی، ۱۳۸۲).

۴-۵. تعهد

در آیات متعدد به تعهد و چندجانبگی و تکثر مفهومی آن اشاره شده است. تعهدی که در قبال افراد جامعه وجود دارد از سویی انسان را به سوی انجام نیکی‌ها و از سوی دیگر نهی از منکرات رهنمون می‌کند. وظایفی که افراد در قبال خود، دیگران و در مقام بالاتر در مقابل کمال مطلق الهی دارند از جمله جنبه‌های مختلف تعهد است. علامه جعفری آیات مربوط به تعهد را به سه دسته تقسیم می‌کند

■ گروه اول از آیات به تعهد با عمومیتی که دارد مرتبط است و به لزوم وفای به هر عهده‌ای است که میان انسان‌ها بسته می‌شود دلالت می‌کند، مگر تعهدی که مخالف دستورات اسلامی باشد. این شرط با بیانات مختلفی در منابع اسلامی آمده است. از طرفی همه آیاتی که دلالت بر ضرورت قطعی وفای به تعهدهای الهی می‌کنند، هرگونه تعهدی را که مخالف آن است مردود و مطرود می‌سازند. کاملاً روشن است که خداوند متعال که دستور به انجام و ایفای تعهدها داده است، هرگز امر به انجام خلاف دستورات خود نمی‌کند، لذا هرگز نمی‌توان به دروغ گفتن و هتک ناموس و دزدی و جنایت و خیانت به فرد و اجتماع و رباخواری و حمایت از ظلم و بی‌اعتنایی به ناتوانان و پایمال کردن سایر واجبات و ارتکاب محرمات الهی تعهد بسته و ملزم به ایفای آن بود.

■ گروه دوم از آیات که لزوم وفای به عهد الهی را دستور می‌دهند، شامل تعهدهایی است که مردم میان خود می‌بندند که آیات گروه اول با تأکید و صراحت لزوم ایفای آنها را گوشزد می‌کنند؛ چنان‌که شامل تعهدهای فطری و عقلی و وجدانی درباره اطاعت از دستورات و تکالیف الهی نیز می‌شود. آیه ۶۰ از سوره یس همین تعهد را گوشزد می‌کند. در داستان حضرت یوسف که نمونه بارز زندگی در فرهنگ نهادی است، یوسف بر شرط پاسداری و تعهد در پذیرش صدارت بیت‌المال تأکید کرد تا روشن شود نه‌تنها کارگزاران و مسئولان باید پاسدار حقوق مردم و متعهد به ارزش‌های انسانی باشند، این امر بر همه مردم در تعهد به پذیرش مسئولیت اجتماعی در قبال یکدیگر نیز روشن و واضح است.

تعهد دو جنبه خلقی و خالقی دارد. جنبه خلقی آن همان پیمان‌های متداول در جوامع انسانی است که ضرورت و جبر حیات اجتماعی ایفای آنها را حتمی می‌سازد و جنبه خالقی آن عبارت است از به‌گرو گذاشتن شخصیت انسانی که رو به ماورای طبیعت دارد. نکته مهمی که تذکر به آن لزوم دارد، این است که تاکنون در جنبه خلقی تعهدها که بر مبنای جبر حیات اجتماعی انسان‌ها در جریان بوده است، جبر و ضرورتی نبوده که در برابر زورگویان و قدرتمندان هم مستحکم و پایدار بوده باشد. این ضعف و ناپایداری ناشی از آن است که با قطع نظر از جنبه خالقی تعهدها، انگیزه دیگری جز ضرورت جبر اجتماعی وجود ندارد که متعهد را به ایفای تعهد ملزم کند. از سوی دیگر می‌دانیم نظم و مقررات اجتماعی در برابر زورگویی قدرتمندان بی‌خبر از انسان، مانند تار عنکبوت بی‌دوام و ناپایدار است. در صورتی که فرد و جامعه‌ای جنبه خالقی تعهد را انگیزه خود قرار دهد، بدان جهت که شخصیت انسانی - الهی خود را در گرو تعهدش می‌بیند، ایفای تعهد را نوعی تنفس ضروری در حیات خود می‌داند.

■ گروه سوم آیاتی است که می‌گوید خداوند متعال عهدی را که با انسان‌ها بسته است وفا می‌کند. وفای خداوندی به عهدی که بسته است از صفات جلاله اوست که با کمال بی‌نیازی و غنای مطلق خبر از ایفای عهدی که بسته است می‌دهد (جعفری، بی‌تا).

۵-۵. تاب‌آوری

تاب‌آوری مقوله‌ای است که در روان‌شناسی به‌عنوان قدرتی ذهنی یا احساسی مطرح شده است که به انسان توان مقابله با بحران‌ها را می‌دهد و او را قادر می‌سازد سریع به وضعیت پیش از بحران بازگردد. آیات قرآن به‌روشنی جامعه و افراد را دعوت به تاب‌آوری کرده و مؤلفه‌های آن به صورت کامل و کارآمد بیان شده است. در آیات مختلف افراد در قبال خود، خانواده و جامعه به صور مختلف تاب‌آوری را تجربه می‌کنند. ذکر مدام لفظی و قلبی عامل تلقین مثبت و ایجاد آرامش است. همان‌گونه که سهل‌انگاری و کوتاهی و عدم صلابت در انجام وظایف مورد نکوهش و مذمت قرار گرفته آمادگی و دوراندیشی از علائم انسان مؤمن است

(حبیب‌اللهی، مهدی، ۱۴۰۰: ۵۱). حفظ پایداری خانواده به‌عنوان هسته اصلی جامعه و ارتباط سالم بین اعضای آن و دیگر آشنایان که اجتماع بزرگ انسانی را تشکیل می‌دهند از عوامل مهم تاب‌آوری است و بیان آرامش و سکون حاصل از خانواده بارها مورد تأکید قرار گرفته است. توکل بر خدا و کوچک و حقیر شمردن مصائب و ناملایمات در برابر اراده و خواست کمال مطلق لایتناهی، رضا و تسلیم محض بودن در برابر قدرت خداوند، داشتن هدف‌های دست‌یافتنی در عین اعتماد به نفس، تحمل اختلاف سلیق در جامعه انسانی همه از عوامل تاب‌آوری در آیات قرآنی است. خداوند به‌روشنی راه زندگی سالم و صحیح و ارتباطات انسانی آگاهانه و منتهی به سعادت را به‌روشنی نشان داده است.

۵-۶. جامعه‌پذیری

جامعه‌پذیری فرایندی است که به انسان راه‌های زندگی کردن در جامعه را می‌آموزد، شخصیت می‌دهد و ظرفیت‌های او را در جهت انجام وظایف فردی و به‌عنوان عضو جامعه توسعه می‌بخشد (کوئن، ۱۳۷۲: ۹۸).

در نظام اجتماعی برخاسته از مفاهیم دینی و در نظام اجتماعی قرآنی، حرکت، تلاش و کوشش افراد در مسیر سعادت و کمال حقیقی خود آنان است. افراد در این نظام اجتماعی مرتبط با خدای متعال هستند و به وجود و وحدت آفریننده هستی ایمان دارند و همه الگوهای رفتاری با توجه به ارتباطات الهی اجتماعی انجام می‌گیرد. افراد با نظام باورهای نشئت‌گرفته از فرامین الهی منش اجتماعی خود را شکل می‌دهند. آیات قرآن به جزء جزء روابط بین‌فردی به صورت مستقیم و غیرمستقیم اشاره کرده است؛ کتاب راهنمایی که نظام ارزش‌ها، آرمان‌ها و انتظارات متقابل جامعه را به فرد منتقل می‌کند و چگونگی ایفای نقش را به فرد آموزش می‌دهد.

خانواده‌ای که با بذل سکونت ازدواج را شکل می‌دهد و مودت و رحمت را برقرار می‌سازد، تربیت متعالی به دور از هرگونه خودخواهی را در ذهن و جان اعضای خانواده و فرزندان می‌نشانند

و قصد جمعی و یک‌دلی و یک‌رنگی را در جهت هدف در روابط خانوادگی آموزش می‌دهد. مسجد به‌عنوان قرارگاه جامعه اسلامی معرفی می‌شود؛ نهادی که در آن پیوسته گروه‌هایی از مسلمانان در مسیر اهداف متعالی اسلام و در راستای عینیت بخشیدن به برخی کنش‌های اجتماعی همچون همکاری، همیاری و دگریاری تلاش می‌کنند. ارتباط‌های اجتماعی با حضور افراد در مسجد تقویت شده و کنش پیوسته با یکدیگر در جامعه به وجود می‌آید. همچنین مدارس با مقدم کردن تزکیه بر تعلیم، جامعه‌پذیری اجتماعی قرآنی را تمرین می‌کنند (خیری و بصیرت، ۱۳۹۷: ۳۷).

چنین جامعه‌ای با درصد بالایی از برابری، برادری و انسجام اجتماعی توان پیشرفت مادی و معنوی بسیاری در تمامی جنبه‌ها خواهد داشت.

۵-۷. مردمی‌سازی

خداوند در بسیاری از احکام و آموزه‌های دستوری به تعیین سرنوشت فردی و اجتماعی به‌عنوان یک تکلیف و وظیفه شرعی توجه کرده است. در حوزه عمل اجتماعی از مردم خواسته است تا همان‌گونه که برای تعیین و تغییر سرنوشت خویش به سوی سعادت تلاش می‌کنند، نسبت به سرنوشت جمعی و اجتماعی‌شان حساس باشند و آن را تکلیف بدانند؛ بنابراین مردم نمی‌توانند شانه از بار مسئولیت اجتماعی خالی کنند و به گوشه‌نشینی روی آورده و مشارکت اجتماعی نداشته باشند. در مسیر مردمی‌سازی، برنامه‌عمل ویژه‌ای در قرآن برای انسان‌ها طرح‌ریزی شده است که با اجرایی‌سازی آن، تعاملات سازنده اجتماعی و دستیابی به پیشرفت و آرامش و سعادت برای افراد جامعه محقق خواهد شد. در این مسیر رهبران، با مشارکت فعال در امر دین و دنیای افراد جامعه و همبستگی و تعامل و تعاون با اجزای جامعه انسانی، مسیر تعالی را هموار می‌سازند. از نظر قرآن، مسئولان و رهبران اجتماع و امت اسلام باید رفتاری در پیش گیرند که برخلاف رویه و عادت نظام‌های استکباری و ظالم باشد؛ نظامی که مستبد در رأی و عمل است و هیچ‌گونه مشارکتی را حتی در سطح مشورت بر نمی‌تابد. این

در حالی است که نظام سیاسی اسلام مردم را به مشارکت فعال در عرصه عمل اجتماعی در قالب‌های گوناگون از جمله مشورت در امور اجتماعی مهم، اتحاد، تعاون و حسن خلق دعوت کرده و آن را وظیفه خود و جامعه می‌داند. خداوند با مهندسی فرهنگ، جامعه و امت اسلامی را به گونه‌ای تربیت کرده که با همیاری و مشورت و تعاملات سازنده اجتماعی همچون ید واحده‌ای در همه ابعاد زندگی ایشان نقش ایفا کند. اصولاً امت نمونه از نظر قرآن دارای ویژگی‌هایی است که تقویت روابط انسانی و نقش سازنده مردم در جامعه همچون وظیفه‌ای برایشان تعریف شده است. آنان با مشارکت در همه عرصه‌ها از عمل و نظارت و مشاورت و بیعت و مانند آن باید سرنوشت شخصی و اجتماعی و جمعی خود را رقم زنند و سرمشقی برای امت درآیند.

۸-۵. کرامت انسانی

وجه تمایز انسانی که روح الهی در او دمیده شده و لایق صفت اشرف مخلوقات شدن است همانا وجود کرامت انسانی است که در او به ودیعه نهاده شده است. اضافه بر این مفسران دمیده شدن روح را ناشی از بزرگی و شرافت وجودی انسان دانسته‌اند؛ انسانی که همه موجودات مسخر او شده و در خدمتش درآمده‌اند. کرامت انسانی یکی از اصول بنیادین و ثابت برای حقوق انسان‌ها در طول تاریخ است و پیامبران در طول تاریخ برای هدایت این انسان مبعوث شده‌اند (جعفری، ۱۳۸۶: ۱۱۹). این نوع از کرامت را کرامت ذاتی می‌نامند.

نوع دیگر کرامت که ارزشی و اکتسابی است از به کار انداختن استعدادها و نیروها و صفات مثبت در وجود آدمی با تکاپوی مخلصانه در مسیر رشد و کمال و نیل به حیات طیبه و خیرات ناشی می‌شود که اکتسابی است و ارزش نهایی و عالی انسانی مربوط به همین کرامت است (جعفری، ۱۳۷۰: ۴۹)؛ خیرات و حسناتی که در نتیجه رشد فردی و اجتماعی ایجاد می‌شود. انسان نه تنها در محیط فردی بلکه در جامعه طی ارتباطات با اعضای انسانی و نوع کنش و واکنشی که با دیگران دارد مسیر صعود به قلّه تعالی یا نزول و سقوط در

حیوانیت را برای خود فراهم می‌سازد. نهاد اسلامی با گسترش فرهنگ کریمانه زمینه‌ساز بسط فضائل و ارزش‌های اخلاقی و نیل شهروندان به سوی امت اسلامی و مدینه فاضله است. ایثار، خلوص نیت، انفاق، عفو و گذشت و بسیاری فضائل انسانی که مستقیم و غیرمستقیم در آیات قرآن به آنها اشاره شده همگی مقدمه و زمینه‌ساز ایجاد امت بزرگ اسلامی و جامعه مهدوی خواهند بود.

۹-۵. اقتدار

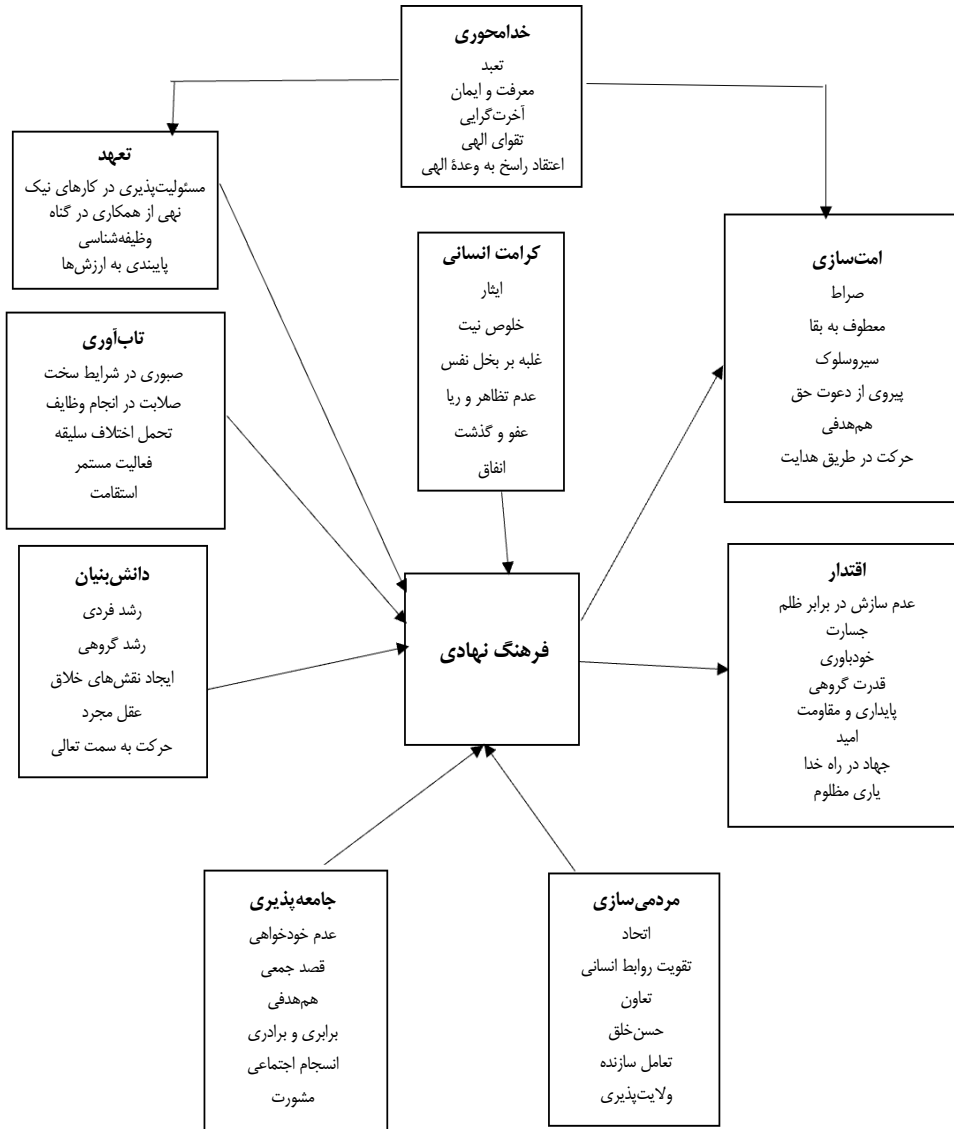
«در نظام‌های مادی، اقتدار، متکی به پایه‌های قدرت مادی (پول، سلاح، تبلیغات فریبکارانه...)» هر جا که لازم شود، مزورانه و منافقانه است، اما در الگوی اسلامی و معنوی، این اقتدار در درجه نخست متکی به عامل معنوی و ارزش معنوی و الهی است؛ متکی است به ایمان، متکی به اعتماد به خدای متعال و تلاش مخلصانه در راه آرمان‌های بلند و والا. نه اینکه به سلاح بی‌اعتنا باشیم، نه اینکه به نظم و تجهیزات و آموزش به چشم بی‌اهمیتی بنگریم؛ همه اینها لازم است؛ اما روح اینها - که اینها به منزله جسم و کالبد آن به حساب می‌آیند - عبارت است از احساس تکلیف خدایی و اتکال به خدای متعال. این است که یک ارتش را، یک مجموعه نیروهای مسلح را، یک ملت را آن‌چنان مقاوم و استوار می‌کند که قدرت‌های مادی قادر نیستند آن را به زانو در بیاورند و نصرت نهایی و پیروزی نهایی با اوست.^۱ «جسارت و خودباوری و امید در انسان الهی آن‌چنان قدرتی ایجاد می‌کند که هیچ قدرت مادی و نظام به‌ظاهر قدرتمند برخاسته از تفکر ماتریالیستی یارای مقابله با آن را نخواهد داشت. اگر بنیه معنوی شما مستحکم باشد در برخورد با حوادث زندگی شجاعانه، سربلند و پرافتخار پیش خواهید رفت. هم افتخار دنیوی پیدا می‌کنید و هم افتخار معنوی پیدا می‌کنید.»^۲

نفوذ ایمان در قلب مؤمن نه تنها خود فرد را بیمه و زندگی مادی و معنوی او را تأمین

۱. بیانات رهبری ۱۳۸۹/۸/۱۹

۲. بیانات رهبری ۱۳۹۵/۰۹/۲۲

می‌کند، بلکه روح بلند او، اجازه تعدی به هیچ انسانی را نخواهد داد و در برابر هرگونه ظلم و ستم به دیگران واکنش نشان داده یاری مظلوم را در اولویت قرار خواهد داد.

نمودار شماره ۲. الگوی فرهنگ نهادی با محوریت آیات قرآن

نتیجه‌گیری

تدبر در آیات قرآن نشان می‌دهد، کتاب خدا به‌عنوان مرجع هدایت‌گر انسان تمامی زمینه‌های رشد فردی و اجتماعی را به مخلوقات نشان داده و مسیر هدایت را به‌روشنی ترسیم کرده است. مقاله حاضر با استفاده از آیات قرآن نشان می‌دهد الگوی فرهنگ نهادی شامل زمینه اصلی خدامحوری در شرایط خلوص نیت، ایثار و گذشت و انفاق و کرامت انسانی با استراتژی جامعه‌پذیری و مردمی‌سازی است. ولایت‌پذیری و پذیرش رهبری در کنار وجود رهبری مردمی و شایسته نیز از مقتضیات نهاد قرآنی است. این زمینه‌ها به‌عنوان اصول بنیادین، نه تنها تناسب و همخوانی لازم را با آموزه‌های قرآنی دارند، بلکه به شکل‌گیری یک ساختار فرهنگی مستحکم در جوامع اسلامی کمک می‌کنند.

در این راستا پیشایندهای شناسایی‌شده از جمله تعهد، تاب‌آوری، وظیفه‌شناسی و مسئولیت‌پذیری از جمله عواملی هستند که مجموعه سازمانی را به سمت نهادی شدن و تشکلی نظام‌مند بر مبنای آموزه‌های الهی پیش می‌برند. ارتقای سطح دانش و مهارت‌های لازم عاملی ضروری است تا توان کمی و کیفی نهاد را در سیر پیشرفت و مقابله با تهدید خارجی آماده و به‌روز نگه می‌دارد.

علاوه بر این پسایندهای مرتبط با این الگو شامل اقتدار و امت‌سازی اسلامی در مسیر هدایت الهی نشان‌دهنده پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های نهفته در فرهنگ اسلامی هستند که می‌توانند به استحکام ارتباطات اجتماعی و انسجام امت و همبستگی افراد کمک کنند. خودباوری، سازش‌ناپذیری در برابر ظلم، جسارت، جهاد در راه خدا و یاری مظلوم از جمله مؤلفه‌هایی هستند که قدرت یک ملت را نشان می‌دهند؛ قدرتی که از منطق ارزش‌های انسانی سرچشمه می‌گیرد.

این نتایج به‌وضوح نمایانگر این مطلب است که فرهنگ نهادی در اسلام علاوه بر سازه‌ای نظری، نظامی عملیاتی و کارآمد است که می‌تواند به ارتقای کیفیت زندگی فردی و جمعی در

جوامع اسلامی و به طور ویژه در همه نظام‌های توحیدی منجر شود. به طور خلاصه استقرار و ترویج مؤلفه‌های شناسایی شده در این پژوهش می‌تواند به تشکیل فرهنگ نهادی پویا و پایدار در جوامع اسلامی یاری رساند. این الگو همچون راهبردی کلیدی در پیشبرد اهداف انسانی و الهی عمل کرده و به شکل‌گیری جامعه‌ای متعهد، همدل و مقتدر کمک خواهد کرد. در نهایت با تکیه بر این اصول فرهنگی امکان توسعه تمدنی اسلامی که مختص به ارزش‌های بنیادی انسانی باشد فراهم می‌شود.

پیشنهاد برای پژوهش‌های آتی

با توجه به اینکه این پژوهش با آیات انتخابی صورت گرفته و به دلیل جامعیت آیات قرآن، پیشنهاد می‌شود بار دیگر این پژوهش به صورت آیه به آیه انجام پذیرد؛ زیرا مؤلفه‌های ورود به زندگی بر مبنای حیات طیبه به صورت جزئی و با دلایل متقن در آیات قرآن روشن شده و استخراج و دسته‌بندی آن می‌تواند به عرضه مؤلفه‌های رشد و حرکت به سوی ایجاد امت اسلامی روشن‌تر به جامعه جهانی بینجامد.

فهرست منابع

- آبراهامز، ج.اچ (۱۳۶۳). *مبانی و رشد جامعه‌شناسی*. ترجمه حسن پویان. تهران، انتشارات چاپخش، چاپ دوم.
- ایروانی، محمدجواد (۱۳۹۱). «طراحی مفهومی الگوی استخراج ویژگی‌های نهادی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی». *مجموعه مقالات همایش نهادگرایی، سپاه و انقلاب اسلامی: مبانی، رویکردها، چالش‌ها و راهبردها*. انتشارات مرکز راهبردی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، صص ۲۷۶-۲۶۱.
- بابایی طلائی، محمدباقر (۱۳۹۷). «هدایت و رهبری از دیدگاه آیات قرآن». *مدیریت اسلامی*، سال بیست‌وششم، شماره ۱، فروردین ۱۳۹۷، صص ۱۰۵-۶۱.
- پهلوان، منصور؛ فقهی‌زاده، عبدالهادی و محمدی، روح‌الله (۱۳۹۳). «مؤلفه‌های خدامحوری و آثار آن در زندگی از دیدگاه آیات قرآن». *فصلنامه تخصصی اسلام و علوم اجتماعی*، سال دوم، شماره ۲، مهر ۱۳۹۳، صص ۵۱-۲۳.
- جاجرمی‌زاده، محسن و سایرین (۱۴۰۰). «شناسایی الگوی فرهنگ جهادی در نظام اداری ایران». *مدیریت فرهنگ سازمانی*، سال نوزدهم، شماره ۱، فروردین ۱۴۰۰، صص ۵۸-۳۱.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۷۰). *حقوق جهانی بشر از دیدگاه اسلام و غرب*. تهران: دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۸۶). *اصول و مبانی کرامت انسان*. انتشارات چاپ و نشر عروج. تهران.
- جعفری، محمدتقی (بی‌تا). *حکمت اصول سیاسی اسلام*، کتابخانه دیجیتال تیان.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). *تفسیر تسنیم*، محقق: حسن واعظی محمدی. قم: اسراء، چاپ هشتم.
- حبیب‌اللهی، مهدی (۱۴۰۰). «عوامل و مؤلفه‌های تاب‌آوری از منظر آیات قرآن». *فصلنامه علمی - ترویجی اخلاق*، سال یازدهم، شماره ۶۵، پاییز ۱۴۰۰، صص ۶۳-۳۹.
- خادم جهرمی، حامده (۱۳۸۷). «قرآن و اتحاد اسلامی». *فرهنگ کوثر*، سال چهل‌وپنجم، شماره ۷۵، پاییز ۱۳۸۷، صص ۷۷-۵۳.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۹). *حدیث ولایت (لوح فشرده مجموعه رهنمودهای رهبر معظم انقلاب اسلامی)*. تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.

- خیری، حسن؛ بصیرت، محمدیاسین (۱۳۹۷). «جامعه‌پذیری در نظام اجتماعی قرآن». پژوهش‌نامه معارف قرآنی، سال نهم، شماره ۳۴، مهر ۱۳۹۷، صص ۲۳-۴۶.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۸). «شیوه‌های تفسیر موضوعی قرآن کریم». پژوهش‌نامه قرآن و حدیث، سال سوم، شماره ۶، بهار و تابستان ۱۳۸۸، صص ۷۳-۵۰.
- زرگری نژاد، غلامحسین (۱۳۸۵). تاریخ تحلیلی اسلام. قم: انتشارات آیت عشق، چاپ چهارم.
- شاین، ادگار (۱۳۸۳). مدیریت فرهنگ سازمانی و رهبری. ترجمه فرهی بوزنجانی و نوری نجفی. تهران: سیمای جوان.
- صدر، سید محمدباقر (۱۴۲۴ق). المدرسه القرآنیه. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۲). تفسیر المیزان. تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- عسکریان، محمد (۱۳۸۸). «مفهوم‌شناسی فرهنگ سازمانی». توسعه انسانی پلیس، سال ششم، شماره ۲۴، بهمن و اسفند ۱۳۸۸، صص ۱۰۱-۱۲۴.
- عطایی، عبدالله؛ علی محمدی، سجاد (۱۳۹۷). «بررسی عوامل مؤثر بر همگرایی مردم با نظام در اندیشه امام خمینی (ره)». پژوهش‌نامه متین، سال بیستم، شماره ۸۰، آذر ۱۳۹۷، صص ۶۹-۹۳.
- فرهی بوزنجانی، برزو و همکاران (۱۳۹۲). «طراحی و تبیین مدل شناخت، سنجش و مدیریت فرهنگ سازمانی». مجله راهبرد فرهنگ، سال ششم، شماره ۲۱، بهار ۱۳۹۲، صص ۱۷-۳۳.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۷). تفسیر نور. سایت مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- کوئن، بروس (۱۳۸۳). درآمدی بر جامعه‌شناسی. ترجمه محسن ثلاثی، چاپ ۲۳. تهران: نشر توتیا.
- محمدیان، محمد (۱۳۹۵). «طراحی الگوی فرهنگ نهادی». رساله دکتری مدیریت منابع انسانی. تهران: دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام)، صص ۳۸-۵۶.
- محمدیان، محمد؛ سنجقی، محمدابراهیم و سلطانی، محمدرضا (۱۳۹۵). «طراحی الگوی فرهنگ انسان‌محور یکی از نهادهای انقلاب اسلامی». اسلام و مدیریت، سال پنجم، شماره ۸ و ۹، مرداد ۱۳۹۵، صص ۲۳-۴۸.
- مرادی زنجانی، حسین؛ لسانی فشارکی، محمدعلی (۱۳۸۸). روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم. زنجان: قلم مهر.

مصباح‌یزدی، محمدتقی (بی‌تا). *خداشناسی در قرآن*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
 مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۸۶). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالحکمه الاسلامیه.
 منصوری، عبدالحمید (۱۳۸۷). «به سوی جامعه خلاق و نوآور». *مجله زمانه*، سال هفتم، شماره ۷۸، اسفند
 ۱۳۸۷، صص ۷۱-۵۵.

یساقی، علی‌اصغر؛ ایازی، سید محمدعلی (۱۳۸۹). «تحلیل مبانی و رویکرد شهید صدر به تفسیر
 موضوعی». *فصلنامه فقه و تاریخ تمدن*، سال سوم، شماره ۲۵، پاییز ۱۳۸۹، صص ۵۱-۲۵.

Alberti-Alhtaybat Larisa Von, Al-Htaybat Khaldoon (2010). "Qualitative accounting research: An account of glaser's grounded theory". *Journal of Qualitative Research in Accounting and Management*, 7 (2), pp. 208-226.

Halilović, Seid (2024). "Islamic Philosophy and Modern Social Science: The Need to Re-examine the Methods of Forming Social Theories in the Sphere of Religious Culture". *Philosophy and Society*, Vol. 35, No. 3, pp. 485-500.

Merton, R. K. (1940). "Bureaucratic Structure and Personality". *Social Forces*, Vol. 18, No.4, pp. 560-568.

Selznick, P. (1996). "Institutionalism "old" and "new", *Administrative Science Quarterly*, 41 (2), pp. 270-277, <https://doi.org/10.2307/2393711>

Scott, W. Scott (2008). *Institutions and organizations*. Thousand Oaks, CA: SAGE.

Parsons, T. (1937). *The Structure of Social Action*, NY: McGraw-Hill.